

PSYCHOLOGICZNA ANALIZA PROCESU INTERIORYZACJI WARTOŚCI

Szukając genezy powstawania postaw wobec wartości¹, wielu badaczy wskazuje na okres wczesnego dzieciństwa i rolę zaspokojonych czy niezaspokojonych potrzeb w przebiegu procesu interiorezacji wartości. J. Pieter (1973) wymienia wiele mechanizmów wpływających na kształtowanie się postaw: przyzwyczajanie, sugestia, chęć zdobycia znaczenia, lęk przed karą, naśladownictwo, rywalizacja. A. Lewicki (1964) podkreśla rolę czynników społecznych w powstawaniu postaw wartościujących. Psychologowie zwracają także uwagę na rolę wczesnych, bezwiednie przyjmowanych wartości wskutek oddziaływania rodziców i otoczenia. Nabywanie postaw wartościujących bywa także traktowane jako wynik procesu uczenia się (K. Gorzkowska 1971). Niektóre koncepcje przyjmują wrodzony sposób wartościowania świata, dokonujący się dzięki organizmicznemu procesowi wartościującemu (Rogers 1964). Doświadczenie wartości nie jest wtedy uświadamiane, ma jednak wpływ na dokonywanie wyborów zgodnie z własnymi odczuciami, niezależnie od wymagań otoczenia. W procesie rozwoju w wyniku stosowania kar i nagród, a szczególnie w obawie przed utratą miłości rodziców, dziecko przyjmuje wartości reprezentowane przez otoczenie, tracąc kontakt z organizmicznym procesem wartościującym.

Wydaje się, że rozwój systemu wartości można najlepiej wyjaśnić wykorzystując w sposób komplementarny twierdzenia dwóch teorii – teorię rozwoju J. Piageta (1967) oraz regulacyjną teorię osobowości J. Reykowskiego (1976). Według J. Piageta (1967) wcześniejsze, nabyte w toku rozwoju doświadczenia człowieka są odzorowywane za pomocą coraz bardziej doskonałych się struktur poznawczych. Dzięki nim nabyte doświadczenia są rozważane w oderwaniu od kontekstu w jakim występowały („abstrakcja refleksująca”) i włączane w dalszą reprezentację poznawczą. Stąd schematy zmysłowo-ruchowe są przekładane na język obrazów, potem przekształcane w formę

¹ Pojęcie „wartość” jest pojęciem nieostrym, mającym wiele znaczeń i różnie definiowanym. Dyskutowano nad tym, czy wartości istnieją obiektywnie (M. Scheller 1927, R. Ingarden 1967, S. Hessen 1975, N. Hartmann 1962), czy też należy je ujmować relatywnie (H. A. Murray 1938, A. H. Maslow 1959, C. R. Rogers 1964). Genezy kryteriów wartości szukano w potrzebach (R. E. Park, E. W. Burgess 1924, J. Dewey 1949, C. A. Mace 1953, K. Lewin 1947, S. Ossowski 1967, J. Kozielski 1977), w systemie kultury (R. Linton 1975, T. Parsons 1969). Wartości wyjaśniano w kontekście wewnętrznych stanów człowieka (A. H. Maslow 1959, K. Goldstein 1959, E. Fromm 1959, C. R. Rogers 1964); utożsamiano je czy łączono z postawami (T. M. Newcomb, R. H. Turner 1970, J. Szczepański 1972), z ideami (K. Jung 1949, J. Brehm 1966), z przekonaniami jednostki o charakterze normatywnym (M. Rokeach 1968, J. Parsons 1969), z przekonaniami grupy (D. Krech i R. S. Crutcherfield 1962, P. E. Jacob 1971, H. Morgenau 1959), traktowano je jako wzmocnienie pozytywne (B. F. Skinner 1971), czy po prostu jako zmienne pośredniczące (L. Tolmann cyt. za Ch. M. Coffey i R. M. Appleby 1972).

wiedzy słownej, początkowo związanej z obrazami (pojęcia konkretne), później coraz bardziej niezależnej (pojęcia abstrakcyjne). Cały ten proces jest możliwy dzięki opanowaniu operacji formalnych.

Zgodnie z koncepcją J. Reykowskiego (1976), doświadczenia życiowe jednostki są porządkowane według dwóch kryteriów: ich globalnego znaczenia dla podmiotu, czyli emocji jaka im towarzyszyła oraz według podmiotowego odniesienia, to jest relacji do rzeczywistości, przy czym w pierwszych latach życia ważniejsza jest klasyfikacja według emocji. W pierwszych miesiącach życia tworzą się bowiem mechanizmy popędowo-emocjonalne poprzez grupowanie nerwowych śladów tych związków odruchowo-warunkowych, które są związane z emocjami. Dzięki pomocy otoczenia działanie regulatorów pozwala podtrzymywać emocje pozytywne czy też eliminować negatywne. W toku rozwoju jednostki, doświadczenia zaczynają być segregowane według nowej zasady – rozpoznawczego podobieństwa tego, co spostrzegane, do wcześniejszych spostrzeżeń. Jest to proces tworzenia się tzw. sieci poznawczej, czyli scentralizowanego magazynu informacji. Napływające nowe informacje są umieszczane w pamięci trwałej według podanych wyżej dwóch zasad: globalnego znaczenia dla podmiotu i relacji do rzeczywistości. Kształtująca się sieć poznawcza pełni rolę sieci wartości. W miarę rozwoju coraz większą rolę zaczyna odgrywać zasada przedmiotowej klasyfikacji doświadczenia. Tworzy się reprezentacja rzeczywistości, pełniąca rolę źródła danych dla różnorodnych operacji poznawczych. Stąd J. Reykowski (1976) wprowadza nazwę sieci operacyjnej dla tej wersji sieci poznawczej, która odzwierciedla świat względnie obiektywnie. Sieć poznawcza zaczyna działać jako sieć operacyjna, nie przestaje porządkować składników rzeczywistości według ich emocjonalnego znaczenia dla przedmiotu. Schematy wychowawcze mogą stać się standardami ewaluacji, przy czym kryterium ewaluacji jest stan przedmiotów posiadających w umyśle rozbudowane reprezentacje.

Każda struktura poznawcza może generować kryteria pozytywności i negatywności, a więc dostarczać standardów ewaluacyjnych. Struktury poznawcze różnią się jednak, jeśli idzie o położenie w indywidualnym systemie znaczeń – stąd ważniejsze struktury mają większy wpływ na regulację zachowania się. Rozwój standardów poznawczych uzależniony jest od rozwoju struktur, od których one pochodzą. Ich rola regulacyjna wzrasta więc w miarę tego, jak wzrasta ważność odpowiedniej struktury. Walencja standardów zależy od treści reprezentacji. Człowiek dokonując ocen ze względu na interesy kogoś innego kieruje się swoimi wyobrażeniami o jego potrzebach. Na przykład: wyobrażenia rodziców o swoim dziecku, jego potrzebach czy zainteresowaniach odgrywają istotną rolę w ocenie zjawisk, które mogą się do dziecka odnosić. W miarę rozwoju dziecka zmieniają się także wyobrażenia rodziców o tym, co jest dobre dla niego, a co złe (J. Reykowski 1990, s. 48). Pomiędzy standardami może zachodzić zbieżność, ale także mogą występować konflikty (J. Reykowski 1990). To samo zjawisko może uzyskiwać różną walencję w zależności od tego, przez jaki standard zostanie ocenione. Jednostka dysponuje środkami selekcji standardów. Jednym z nich jest mechanizm centracji. Dzięki niemu w danym momencie jednostka przyjmuje określoną perspektywę ewaluacyjną, eliminując inne. Istnieją także zabezpieczenia przed negatywnymi konsekwencjami nadmiernej centracji wbudowane w strukturę standardów. Istotnym sposobem radzenia sobie z rozbieżnością czy konfliktem standardów ewaluacyjnych jest koordynacja standardów. Koordynacja ta umożliwia wykonanie takiego wyboru, który uwzględni wymagania różnych kryteriów ocen. Koordynacja ta jest możliwa dzięki rozwojowi meta-reguł wyłonionych z abstrakcyjnego systemu pojęć moralnych, ukształtowanego przez jednostkę. Meta-reguły stają się nadrzędnymi standardami ewaluacyjnymi, standardami aksjologicznymi (J. Reykowski 1990, s. 51).

Większość psychologów traktuje wartość jako cechę przypisywaną przez ludzi obiektom, działaniom, sytuacjom czy zjawiskom. W takim ujęciu wartość staje się rodzajem „meta-postawy” niedostępnym bezpośredniej obserwacji, ale dającym się inferować z werbalnym stwierdzeniem jednostki. Według J. Reykowskiego (1979) przypisywanie wartości przedmiotom nie sprowadza się tylko do umieszczenia ich w sieci wartości. Obiekty rozmieszczone w sieci nie tylko nabywają wartość, ale są wartościami. Być wartością oznacza być układem stabilnym, któremu przypisywane są standardy stanu pożądanego. Wartości analizuje się najczęściej jako system, całość, co oznacza, że należy brać pod uwagę nie tylko treść poszczególnych wartości wchodzących w skład danego systemu, lecz również ich miejsce w tym systemie, charakter relacji łączących poszczególne jego elementy. Struktura systemu wartości, a także jego spójność zależą będzie od indywidualnych doświadczeń jednostki. Reprezentacja obiektów w sieci ma charakter względnie trwały, może ulegać zmianom w nieistotnych wymiarach (J. Reykowski 1979).

J. Reykowski i G. Kochańska (1980, s. 26n) wyróżniają trzy źródła procesu wartościowania:

1 - nabywanie znaczenia emocjonalnego poprzez sytuacje, cechy lub czynności, które są zdolne wpływać na stan organizmu wzbudzając lub redukując impulsy popędowe, lub też wzbudzając emocje dzięki swym fizycznym lub sygnałowym właściwościom,

2 - poprzez proces przyswajania wartości, dzięki oddziaływaniom otoczenia społecznego, które przekazuje reguły wartościowania, oceniając przedmioty w określony sposób,

3 - dzięki procesowi tworzenia wartości we własnej „wartościotwórczej” aktywności podmiotu, która doprowadza do przekształceń sieci poznawczej.

Proces integracji zachodzący w sieci poznawczej prowadzi do utworzenia reguł porządkujących zdarzenia według ich ważności i walencji. Proces wartościowania przejawia się w formie emocjonalnej, praktycznej (poprzez podejmowanie czynności celowych) i w formie słownej prowadząc do formułowania opinii i ocen. Proces wartościowania podporządkowany jest zasadzie dążenia do „zgodności ewaluatywnej” porządkującej sieć wartości, łącząc razem wartości pozytywne i razem negatywne (J. Reykowski, G. Kochańska 1980, s.28n). Człowiek podejmuje działania w zależności od stopnia wartości przypisywanych przedmiotom. Wartość obiektów wynika bądź z tego, że przyczyniają się one do zaspokojenia potrzeb (wartości użyteczne), bądź też z tego, że stanowią układ odniesienia dla określenia i wartościowania siebie (wartości osobowe), lub też są cenione społecznie (wartości normatywne). Są takie wartości autoteliczne, którym człowiek przypisuje wartość samym w sobie (J. Reykowski, G. Kochańska 1980, s.30n). Podstawę traktowania pewnych obiektów jako wartości autoteliczne stanowią złożone i stabilne struktury poznawcze. Według C. Matuszewicza (1975, s.66n) wartości mogą dzielić się także na dyrektywne, które określają cele (bliższe i odległe) oraz porównawcze - kontrolujące realizację danego celu. Wartościowanie przedmiotów i zdarzeń dokonuje się na drodze porównywania ich ze standardami. Człowiek konfrontuje przedmioty i zdarzenia z siecią wartości, a nie bezpośrednio z potrzebami, które mogą one zaspokajać. W rozwoju człowieka, jako pierwsze tworzą się wartości emocjonalne - powodujące przeżywanie emocji w odniesieniu do określonych przedmiotów, później zaś pojawia się wartościowanie pojęciowe, które przechodzi od globalnego po analityczno-syntetyczne, wymagające posługiwania się symbolami oraz hipotetyczno-dedukcyjne (A. Gołąb 1978, s.38).

Można przyjąć, że system wartości ma postać systemu dedukcyjnego (Z. Najder 1971). Naczelne kryteria wartości są przyjmowane jako aksjomaty i pełnią funkcję

twierdzeń pierwotnych systemu. Z tych kryteriów można dedukować bardziej lub mniej ogólne kryteria. Kryteria szczegółowe mogą być więc uzasadniane przez bardziej ogólne od siebie, aż do naczelných kryteriów wartości (powiązania pionowe). Również naczelne kryteria są logicznie powiązane. Charakter tych powiązań określają reguły przyjęte do systemu, dotyczące związków między wartościami, przyjęte w obrębie systemu reguły rozumowania i dowodzenia kryteria ocen, to jest praktyczne dyrektywy klasyfikacji przedmiotów i zjawisk oparte na obowiązującej zasadzie wartości lub zespole zasad wartości.

Przez sieć powiązań ze strukturami poznawczo-emocjonalnymi wartości nadrzędne stają się dynamizmami zdolnymi do generowania zachowań, które służą do ich realizacji. Wartości nadrzędne są regulatorami, które w strukturze osobowości zajmują miejsce centralne. Dzięki swojemu centralnemu położeniu regulatory te są obecne w każdym działaniu człowieka, w każdej jego decyzji. Działania człowieka są każdorazowo wywołane przez poznawczo-emocjonalne odzwierciedlenie istniejącej rozbieżności pomiędzy strukturą wartości a realnym stanem rzeczy we własnych zachowaniach, właściwościach, lub też w cechach otoczenia czy relacji jednostka – otoczenie.

Sieć wartości stanowi uporządkowanie elementów poznawczych ze względu na przypisywane im wartości. Proces integracji przebiegający w sieci poznawczej, prowadzi do uporządkowania zdarzeń, obiektów, które są standardami stanu pożądanego, w wyniku czego tworzy się hierarchia struktury wartości². Wartości najbardziej centralne, mające najwyższy potencjał regulacyjny są połączone z „ja” osoby, wartości coraz bardziej peryferyjne są od struktury „ja” coraz bardziej oddalone. Centralną pozycję zajmuje w systemie reprezentacja własnej osoby, czyli struktura „ja”. Reprezentacja ta, dzięki swej ogromnej złożoności, może generować wiele różnych standardów wiążących się z zachowaniem własnej tożsamości, z utrzymaniem lub podwyższeniem własnej pozycji w systemie znaczeń. Standardy te J. Reykowski (1990) nazywa ipsocentrycznymi. Reprezentacje innych osób, jako konkretnych jednostek to standardy allocentryczne; reprezentacja większych społecznych całości (grup, organizacji, instytucji) są źródłem standardów socjocentrycznych.

Wartości osobiste – to umysłowa reprezentacja pożądanej cechy lub stanu własnej osoby (np. pozytywne cechy takie, jak: uczciwość, inteligencja, wytrwałość). Tak zdefiniowane wartości osobiste są pojęciem zbliżonym do „ja idealnego” jednostki. System wartości osobistych jest zorganizowany w hierarchię określoną relacją preferencji – im bardziej podmiot preferuje jakąś wartość nad pozostałe, tym wyższa jest jego pozycja w hierarchii wartości (M. Rokeach 1973). Większą wartość dla osoby posiadają te obiekty, które w sieci stanowią układ o większym stopniu spójności i zajmują „więcej miejsca” w sieci poznawczej. Można powiedzieć, że proces wartościowania zależy między innymi od immanentnych właściwości sieci (J. Reykowski 1976). Możliwość

² Można próbować określić prawidłową hierarchię wartości człowieka. Zadanie to z konieczności wymaga wkroczenia na teren etyki. Hierarchia wartości podawana przez etyków (por. W. Stróżewski 1982, J. Tischner 1982, S. Witek 1982) przedstawia się następująco:

– Najniższymi są wartości fizyczne posiadania i egzystencji, czyli wartości ekonomiczne (pożytek, zysk, handel, pieniądź) i biologiczne (zdrowie, siły, itp.).

– Na wartościach fizycznych budowane są wartości osobowe realizujące się w zakresie trzech funkcji człowieka: odczuwania, poznawania i działania. Odczuwaniu odpowiadają wartości estetyczne (piękno, artyzm, sztuka). Poznawanie znajduje swój wyraz w wartościach teoretycznych (prawda, nauka, wiedza). Działanie zaś łączy się z wartościami technicznymi (technika, wynalazki).

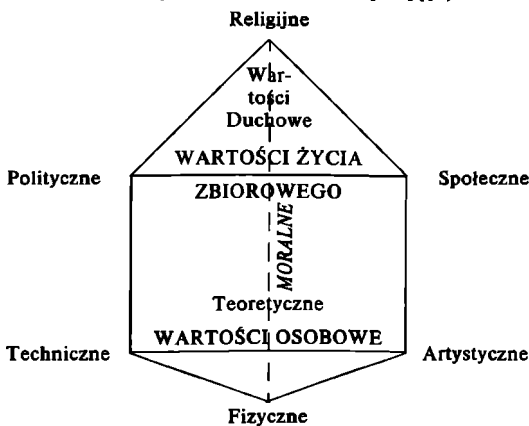
– Ponad wartości indywidualne wyrastają wartości życia zbiorowego ujawniające się w dwóch aspektach: organizacji i wspólnoty. Organizacja życia ludzkiego wyraża się w wartościach politycznych (prawo, porządek publiczny, sprawiedliwość itp.). Dobra wspólnotowe konkretyzują się w wartościach społecznych (przyjaźń, koleżeństwo, życzliwe współzycie między ludźmi itp.).

znalezienia się wartości na pozycjach centralnych wydaje się być uwarunkowana zakresem transsytuacyjności danej wartości, jej możliwością „przenikania” innych wartości (H. Traciewicz 1982). Zmiana najwyższych centralnych wartości następuje tylko wówczas, gdy w sytuacji konfliktu wszelkie inne możliwości zostały zamknięte (K. Obuchowski 1982).

Wydaje się, iż można przyjąć, że pojawienie się w ontogenezie „ja – idealnego” związane jest z kształtowaniem się idealnej hierarchii wartości³ związanej z „ja – idealnym”. W takim przypadku jednostka posiadałaby „podwójną” hierarchię wartości – jedną realną, przyjmowaną i realizowaną przez „ja – realne” i drugą, związaną z „ja – idealnym” – idealną. Przypuszczenie to jest zgodne z rozróżnianymi przez S. Ossowskiego (1967) wartościami uznawanymi, które należałyby do idealnej hierarchii wartości oraz wartościami afirmowanymi przez „ja – realne”. Pomiędzy hierarchią „realną” a „idealną” może zachodzić rozbieżność. Brak zgodności prowadzi do dwojakiego rodzaju konsekwencji. Po pierwsze postawa określonej jednostki wobec jakiegoś obiektu może być postawą niespójną. Brak zgodności występuje wtedy bądź w ramach jednego komponentu (najczęściej afektywnego), bądź też w relacjach między poszczególnymi komponentami (np. kiedy komponent behawioralny jest realizacją wartości odczuwanych, a komponent afektywny – uznawanych. Po drugie dana osoba może posiadać dwie odrębne postawy wobec tego samego obiektu (np. publicznie – postawę związaną z wartościami uznawanymi przez grupę społeczną, do której należy lub chciałaby należeć oraz prywatnie – postawę związaną z odczuwanymi przez nią wartościami przypisywanymi określonemu obiektowi). Każda z tych postaw (publiczna i prywatna) jest spójna, tzn. zarówno poszczególne komponenty każdej z tych postaw, jak i relacje między tymi komponentami podporządkowane są określonej wartości (M. Marody 1976). W każdej z tych postaw skierowanych do tego samego obiektu chodzi jednak o realizowanie różnych wartości. Wydaje się, iż w postawie publicznej jednostka wyraża deklarowaną hierarchię wartości, a w postawie prywatnej – rzeczywistą hierarchię wartości.

- Ponad wartościami zbiorowymi wnoszą się wartości duchowe, do których należy doskonałość osobowa, a u osób wierzących również świętość religijna. Wartości duchowe najwyraźniej przejawiają się w etycznych kwalifikacjach człowieka (szlachetna osobowość, uczciwość, autentyczność).

- Szczególne miejsce w hierarchii wartości zajmują wartości moralne, które jakościowo jakby „wyrastają” ponad inne wartości, a równocześnie są „obecne” w nich, porządkują je, hierarchizują całość struktury aksjologicznej.

Przestrenny model idealnej hierarchii wartości

³ „Idealna” hierarchia wartości może być zbliżona do modelu zbudowanego w oparciu o przesłanki etyczne.

Brak spójności pomiędzy zachowaniem a wartościami, czy też w obrębie uznawanych wartości jednostki J. Reykowski (1979) tłumaczy faktem małego zintegrowania sieci poznawczej, w której występują obszary nie dość ściśle powiązane ze sobą, bądź funkcjonujące w sposób niespójny. Konflikty wewnętrzne mogą powstawać również w wyniku działania w jednostce motywacji pochodzącej z dwóch źródeł: jednym z nich jest sieć wartości, drugim – struktura popędowo-emocjonalna. Realizując motywację wynikającą ze struktur popędowo-emocjonalnych, jednostka musi zrezygnować z działania zgodnego z uznawanymi wartościami. W sytuacji takiego konfliktu dana osoba może podejmować działania wynikające raz z jednego, raz z drugiego typu motywacji.

Regulacyjna funkcja wartości może stać się również źródłem emocji (J. Reykowski 1979) wynikających z realizowania określonych wartości (przyjemność, satysfakcja), bądź też z zachowań negujących uznane wartości (wstyd, żal). Jeśli emocje te osiągną wysoki poziom natężenia mogą wpływać na zmiany hierarchii wartości, a także wpływać na zmiany w strukturze pojęciowej sieci poznawczej.

Regulacyjna rola wartości w działaniu człowieka jest więc uwarunkowana treściowo zawartością systemu wartości, a także miejscem wartości w ich hierarchicznym systemie⁴. Im bardziej spójny system wartości i im wyższe miejsce zajmuje wartość w hierarchii, tym większa jest jego moc regulacyjna. Mało zwartej system wartości ma mniejszą moc regulacyjną, stąd w takim przypadku w działaniu człowieka wartości odgrywają mniejszą rolę. U osób o mało zwartej strukturze wartości trudne decyzje, czy decyzje perspektywiczne mogą wpływać na zmiany preferowanych wartości. Może to nastąpić szczególnie wówczas, gdy w podejmowaniu takiej decyzji zostaje przekroczona norma zabezpieczająca realizację wartości centralnych.

Maria Ryś

SUMMARY

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROCESS OF INTERIORIZATION OF VALUES

The author presents the process of interiorization of values utilizing the knowledge base of cognitive psychology. This process is analyzed as the shaping of a cognitive network, which begins to play a role of a set of values. Valuation of objects and events is carried out by comparing them to standards. A shaped system of values assumes the form of a deductive system. The leading criteria, called axioms, assume the function of prime statements. They assume the leading place in the personality structure of a human and because of that position they take part in every important decision. Deducted from them are more or less general criteria. The regulatory strength of the created system is decided not only by the position of individual values which play a role in the system, but also the cohesiveness of the whole axiomatic system.

Maria Ryś

⁴ W umyśle podmiotu przedmioty i zjawiska organizowane są ze względu na ich subiektywne znaczenie. Znaczenie to uwarunkowane jest dwojako, jako rezultat procesów zewnętrznych w stosunku do sieci poznawczej (w doświadczeniu jednostki przedmioty zyskują wartość dzięki zdolnościom do wzmacniania lub redukcji pobudzeń lub też dlatego, że są one cenione w grupie, do której jednostka należy), a także dzięki wewnętrznym właściwościom sieci (im bardziej reprezentacja przedmiotu jest rozbudowana w umyśle jednostki, tym bardziej spójny system ona tworzy, a także im bardziej centralnie jest położona, tym większa jest jej wartość).

BIBLIOGRAFIA

- BREHM J.: A Theory of Psychological Reactance. New York 1966. COFER CH., AP-
PLEY M.H.: Motywacja. Teorie i badania. Warszawa 1972. DEWEY J.: VALUE. (W:)
Cooperative Inquiry. New York 1949. FROMM E.: Values Psychology and Human Exi-
stence. (W:) H. MASLOW (ed.): New Knowledge in Human Values. New York 1959.
GOLDSTEIN K.: Health as Value. (W:) A.H. MASLOW (ed.): New Knowledge in Hu-
man Values. New York 1959. GORZKOWSKA K.: Próba psychologicznej analizy indy-
widualnego systemu wartości jako celu wychowawczego. „Psychologia wychowawcza”
14:1971, s.268–275. HARTMANN N.: Ethik. Wyd.IV. Berlin 1962. HESSEN S.: Filozofia,
kultura, wychowanie. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975. INGARDEN R.:
Przeżycie, dzieło, wartość. Kraków 1967. JACOB P.E.: Value and Active Community.
A Crossnational Study of the Influence of Local Leadership. New York 1971. JOUNG K.:
Sociology. A Study of Society and Culture. New York 1949. KOZIELECKI J.: Psychologiczna
teoria decyzji. Warszawa 1977. KRECH D., CRUTSCHFIELD R.S., BALLA-
CHY E.L.: Individual in Society. A Textbook of Social Psychology. New York 1962. LE-
WICKI A.: Potrzeby niebiologiczne człowieka i problematyka ich genezy. (W:) L. WO-
ŁOSZYNOWA (red.): Materiały do nauczania psychologii. T.I. 1: 1964. LEWIN K.:
Group decision and Social change. (W:) G.E. SNANSON, T.N. NEWCOMB,
E.L. HARTLEY (ed.): Readings in Social Psychology. New York 1947. LINTON L.:
Kulturowe podstawy osobowości. Warszawa 1975. MACE C.A. Homeostasis Need and
Values. British Journal of Psychology 44:1953. MARODY M.: Sens teoretyczny a sens
empiryczny pojęcia postawy. Warszawa 1976. MASLOW A.H.: Psychological Data and
Value Theory. (W:) A.H. MASLOW (ed.): New Knowledge in Human Values. New
York 1959. MATUSIEWICZ C.: Psychologia wartości. Poznań 1975. MORGENAU H.:
The Scientific Basis of Value Theory. (W:) A.H. MASLOW (ed.): New Knowledge in
Human Values. New York 1959. MURRAY H.A.: Exploration in Personality. New
York 1938. NAJDER Z.: Wartości i oceny. Warszawa 1971. NEWCOMB T.M., TUR-
NER R.H.: Psychologia społeczna. Warszawa 1970. OBUCHOWSKI S.: Kody orientacji
i struktura procesów emocjonalnych. Warszawa 1982. OSSOWSKI S.: Z zagadnień psy-
chologii społecznej. Dzieła. T.III. Warszawa 1967. PARK R., BURGESS E.W.: Intro-
duction to the Science of Sociology. Chicago 1924. PARSONS T., WHITE W.: Charak-
ter a społeczeństwo. Warszawa 1969. PIAGET J.: Rozwój ocen moralnych dziecka.
Warszawa 1967. PIETER J.: Oceny i wartości. Katowice 1973. REYKOWSKI J.: Osobo-
wość a społeczne zachowanie się ludzi. Warszawa 1976. REYKOWSKI J.: Motywacja.
Postawy prospołeczne a osobowość. Warszawa 1979. REYKOWSKI J., KOCHAŃ-
SKA G.: Szkice z teorii osobowości. Warszawa 1980. REYKOWSKI J.: Rozwój moralny
jako zjawisko wielowymiarowe (W:) J. REYKOWSKI, N. EISENBERG, E. STAUB
(red.): Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania. Wrocław–Warszawa–Kra-
ków 1990, s. 33–58. ROGERS C.R.: Toward Modern Approach to Values. The Valuing
Process in the Mature Person. Journal of Abnormal and Social Psychology 68: 1964,
s. 160–167. ROKEACH M.: Berief, Attitudes and Values. San Francisco 1968. RO-
KEACH M.: The Nature of Human Values. The Free Press. New York 1973. SCHEL-
LER M.: Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Halle 1927. SKIN-
NER B.F.: Beyond freedom and dignity. London 1971. STRÓŻEWSKI W.: Istnienie
i wartość. Kraków 1982. SZCZEPAŃSKI J.: Elementarne pojęcia socjologii. Warszawa
1973. ŚWIDA H.: Młodzież a wartość. Warszawa 1979. TISCHNER J.: Myślenie według
wartości. Kraków 1982. TRACEWICZ E.: Retrospektywny obraz decyzji zawarcia i roz-
wiązania związku małżeńskiego. Studium psychologiczne (Nie opublikowana rozpra-
wa doktorska. KUL). Lublin 1982. WITEK S.: Chrześcijańska wizja moralności. Po-
znań 1982.